



مدارس طباطبائی

مستدرکات

با مرور مجدد در قسمتهائی که از بحث مدارس قدیم قم به چاپ رسیده است ، نکاتی بنظر رسید که تذکر آنرا در پایان این سلسله مقالات خالی از فائدت نمیبیند :

آغاز بنای مدارس در ایران (۱)

آقای دکتر صفا در تاریخ ادبیات ایران (۲) تحقیقی پیرامون مراکز

۱- مربوط به قسمت اول (شماره ۲ سال هشتم - ص ۲۰۴) .

۲- صفحات ۲۶۳ تا ۲۶۸ جلد اول [از آغاز عهد اسلامی تا دوره سلجوقی]

چاپ سوم - تهران ، ۱۳۳۸ .

تعلیم در قرنهای نخستین هجری دارند. بنابر آنچه در آن بحث آمده بنای مدارس از اوایل قرن چهارم آغاز گردیده است.

به نقل کتاب مزبور: «از جمله مدارس قدیم ایران یکی مدارس است که حسن بن قاسم معروف به داعی صغیر (مقتول به سال ۳۱۶) در آمل ایجاد کرد (۱). در نیمه اول قرن چهارم در نیشابور چند مدرسه مشهور بوده است. از آن جمله است مدرسه بیهقیه که محمد بن شعیب بیهقی فقیه شافعی (متوفی ۳۲۴) در کوی سیار نیشابور ایجاد کرده بود (۲) ... (۳).
زین الدین امیر شرف شاه حسینی (۴).

نام و معرفی کوتاهی از این شخص - که در قم مدرسه ای داشته - در فهرست شیخ منتخب الدین (که معاصر او بوده) و از آنجا در جامع الروات اردبیلی و امل الآمل حر عاملی آمده است (۵). لیکن به جای «امیر شرف شاه حسینی»، «امیر بن شرف شاه حسینی» ضبط نموده که شاید اصح باشد.

شیخ جلیل، عبدالجلیل رازی خود در جای دیگری از کتاب نقض مینویسد: «قاضی ابراهیم بابوی رحمه الله علیه پنجاه سال به قم بر مذهب اهل البیت حکم راند و فتوی نوشت و اکنون بیست سال است که سید زین - الدین امیر شرف شاه حاکم و مفتی است...» (۶). ابن حجر نیز در «انباء العمر بابناء العمر» از این شخص نام برده، و شرح کوتاهی درباره وی آورده است.

- ۱- به نقل از تاریخ اولیاء الله آملی، چاپ تهران، ص ۸۱.
- ۲- به نقل از تاریخ بیهق.
- ۳- تاریخ ادبیات ایران، ج ۱، ص ۲۶۵.
- ۴- مربوط به قسمت اول بحث (شماره ۲ سال هشتم - ۲۰۵).
- ۵- بنگرید به فهرست منتخب الدین (چاپ شده در مجلد اجازات بحار جامع الروات، ج ۱، ص ۱۰۹. امل الآمل، ج ۲، ص ۴۱).
- ۶- النقض، ص ۴۹۴.

مدرسه آستانه (۱).

ازاین مدرسه با همین نام در خلاصه التواریخ قاضی احمد میرمنشی قمی (تألیف به سال ۹۹۸) در وقایع اوائل دهه اخیر قرن دهم یاد شده (۲) و وصف بنای آن هم - به جز سفرنامه‌های تاورنیه وشاردن - در سفرنامه کاری نیز - که در سال ۱۱۰۵ به قم آمده - دیده میشود (۳).

سردر و مناره‌های مدرسه غیاثیه (۴) :

نگارنده سطور سابق بر این احتمال میدادم که این سردر و مناره‌ها باز مانده از مسجد جامع عتیق قم و بنای امیر ابوالفضل عراقی باشد که در تقص مینویسد :

«به مسجد جامع عتیق قم مناره‌ها او فرمود...» (۵). لیکن اخیراً به نادرستی این احتمال معتقد شده‌ام و شواهد و دلائل آن را نیز در رساله «قم در دوره ایلخانان مغول» به تفصیل آورده‌ام.

مدارس قم در قرن‌های هفتم تا نهم (۶) .

خواندمیر در دستورالوزراء - نوشته شده بسال ۹۰۶ - در شرح حال

۱ - مربوط به قسمت سوم بحث (شماره ۱ دوره نهم - ص ۱۲۶ تا ۱۲۹) .

۲ - ص ۵۸۴ - نسخه خطی شماره ۶۵۷۰ . کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران .

۳ - ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگک ، چاپ ۱۳۴۸ - تبریز ، ص ۵۴ - ۵۵ .

۴ - مربوط به قسمت چهارم بحث (شماره ۳ دوره نهم - ص ۳۸۳ و ۳۸۴) .

۵ - النقص ، ص ۲۲۰ .

۶ - مربوط به قسمت چهارم بحث (شماره ۳ دوره نهم - ص ۳۸۶) .

خواجه برهان‌الدین عبدالحمید کرمانی وزیر میرزا سلطان ابوسعید گورکانی، ضمن شرح واقعه ای مربوط به سال ۸۷۷ از یکی از مدارس قم که خواجه برهان‌الدین مزبور در آن فرود آمده بوده است، یاد میکند (۱).
دروازه کنکان (۲) :

نام یکی از پنج دروازه قم - قدر مسلم در قرنهای هشتم تا یازدهم -
دروازه کنکان بوده است که سمرقندی در مطلع سعدین، روملودرا حسن-
 التواریخ و قاضی احمد قمی در خلاصه التواریخ از آن یاد میکنند (۳).
درباره بانی مدرسه خان‌قم: (۴)

در بحث از مدرسه خان قم شرح حال کوتاهی از علی‌قلی خان خلجی قمی پدربانی مدرسه مزبور و نام پنج کتاب از تألیفات او آورده شد. ذیلاً نام چند کتاب و اثر دیگر او - که اطلاع داریم - برای تکمیل فهرست آثار وی ذکر میگردد:

۶- التعلیقات در حکمت، که در اواخر کتاب مزامیر العاشقین خود از آن یاد نموده است (۵).

۷- التمهیدات که در پاره ای از نوشته های خود به آن اشاره داده است (۶).

۱- دستور الوزراء، به اهتمام سعید نفیسی، ص ۳۸۰.

۲- مربوط به قسمت چهارم (شماره ۲/۹-ص ۳۸۷):

۳- مطلع سعدین، ج ۲، ص ۱۴۰. احسن التواریخ ۱۱/۸۸.
 خلاصه التواریخ، ص ۴۵۸ و ۵۳. نسخه خطی شماره ۶۵۷۰ و برگه ۳۰ و ۲۵۶.
 نسخه عکسی شماره ۵۵۶۵ - ۵۵۶۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه.

۴- مربوط به بحث مدارس قم در دوره صفویه (شماره ۷ دوره نهم-ص

۱۰۱۶ و ۱۰۱۷).

۵- ذریه ۴/۲۲۵.

۶- همان مأخذ ۴/۴۳۴-۴۳۵.

۸- التفتیحات که از آن نیز در برخی از آثار دیگر خود یاد نموده است (۱).

۹- زبورالمارفین و یراقالمشقیین به فارسی در سیر و سلوک . نسخه در قم (۲) .

۱۰- مزامیرالمشقیین فی زبده زبور المارفین که ترجمه عربی زبور عارفین خود او با پاره‌ای اضافات ، و مرتب بر مقدمه‌ای در بیان حقیقت نفس انسانی و سه باب (باب اول : در تشویق به عالم شریف عقلی ، باب دوم در ترغیب به دوری گزیدن از عالم پست مادی ، باب سوم : در تعلیم مراتب سلوک از آغاز تا انجام مقام فناء فی الله) و چند فصل در او را دو مناجات و رد برخی شبهات و تشکیکات است . پاره‌ای از عبارات او آخر کتاب ملمع (عربی و فارسی) است . نسخه‌ای از آن در کتابخانه سید محمد مهدی صدر بنظر صاحب ذریعه رسیده (۳) ؛ و نسخه‌ای دیگر در کتابخانه مدرسه سپهسالار به شماره ۶۵۶۰۷ موجود است (۴) .

۱۱- «کمال محمدی» که صاحب ریاض‌الملماء از آن نام برده (ذریعه ۱۸ : ۱۳۷) .

۱۲- «مرآت الوجود والماهیه» که آنرا در چهل و سه سالگی خود نگاشته و بریک مقدمه و چهارمقاله مرتب ساخته است . نسخه در دانشگاه (فهرست ۲ : ۳۲۳۵ - ذریعه ۲۰ : ۲۸۸) .

۱۳- رساله‌ای در «علم» منضم به نسخه دانشگاه از «مرآت الوجود» (ذریعه ۲۰ : ۲۸۸ - فهرست ۲ : ۳۲۳۵) .

۱- همان مأخذ ۴/۴۶۸ .

۲- همان مأخذ ۱۲/۳۷ و ۲۰/۳۲۷ .

۳- همان مأخذ ۲۰/۳۲۷ .

۴- ایضاً ۱۲/۳۷ و فرهنگ نامه های عربی به فارسی ، ص ۲۳۲ .

برادر بزرگ علیقلیخان مزبور به نام منوچهرخان نیز - چنانکه گفتیم از اهل فضل بوده ؛ و مدتی والی مشهد و خبوشان و دورود بوده است . وی از ملامحمد تقی مجلسی دواجازه روایت (مورخ ۱۰۶۰ و ۱۰۶۲) داشته که هر دو در آخر نسخه‌ای از من لایحضرة الفقیه صدوق که در نجف موجود است دیده میشود . میرزا برخوردار ترکمان فراهی متخلص به ممتاز - نویسنده کتاب شمس و قهقهة معروف - منشی او بوده، و نام ویرا در دیباچه کتاب مزبور آورده است (۱).

مدرسه جانی خان (۲) :

از بانی این مدرسه - چنانکه گفته شد - اطلاعی نداریم . نام وجهانگیر خان ، که نقل کردیم در این اواخر شهرت یافته ، و استحساناتی بی وجه می نماید .

جانیخان شاملو ، از امراء شاه صفی و شاه عباس ثانی بود، و با ساروتقی رقابتی داشت ، و سرانجام نیز اندکی پس از کشته شدن او به سال ۱۰۵۵ به قتل رسید .

در خطه کرمان - که روزگاری حاکم آن بود - مآثری از او بجای مانده . شرح حال و مآثر و آثار او را در تواریخ دوره صفوی و سالاریه احمد

۱ - ذریعه ۲۲۵/۱۴ . فرهنگ نامه های عربی به فارسی ، ص

۲۳۷-۲۳۸.

۲ - مربوط به بحث مدارس قم در دوره صفویه (۹/۷ - ص ۱۰۱۸) ضمناً احتمال اینکه بنای مدرسه مزبور مربوط به پیش از دوره صفویه باشد از صاحب کتاب مختارالبلاد است نه راهنمای قم - چنانکه در آن بحث بخطا ذکر شده بود.

علی‌خان وزیر کرمانی (۱) میتوان دید.

طاغته شاملو درقم خدماتی داشته‌اند که بنای مدرسه مؤمنیه - ازمدارس همین دوره قم - از آن جمله است. ساروتقی رقیب خان مشارالیه نیز درقم برکه و آب انباری بنا نهاده است.

آیا میتوان احتمال داد که بنای مدرسه معروف به «جانی خان» قم از این شخص باشد؟

مدرسه رضویه (۲):

در قرن دهم نورالدین علی منعل قمی (۳) در دیباچه رساله رجال قم خود (که آنرا در اوائل شهر رمضان ۹۷۸ درمدینه المؤمنین قم بپایان برده‌است) از این مدرسه یاد میکند.

آب انباردار الشفا (۴):

صورت صحیح مصرع چهارم از نخستین رباعی مکتوب بر سردر آب انبار مزبور چنین است:

لعلت بیزید باد و برگور یزید

که بنابراین هر دو ماده تاریخ سردر این آب انبار مطابق با سال ۱۰۵۵

- ۱- به تصحیح باستانی پاریزی، ص ۲۸۸-۲۸۹ و ۴۷۶ و ۴۷۸.
- ۲- مربوط به بحث مدارس، دوره صفوی (همان شماره - ص ۱۰۲۰).
- ۳- مؤلف «نهاية الآمال فی ترتیب خلاصة الاقول» و «شرح مبادئ الاسول» که نسخه هر دو در دست است. شرح حالش در روضات، ص ۱۷۳ - چاپ دوم مصطفی المقال، ستون ۲۷۹ و ۲۸۰. ذریمه ۱۵۷/۱۰ و ۵۳/۱۴.
- ۴- مربوط به قسمت ششم بحث (ش ۸ از دوره نهم - ۱۲۵۱).

میشود. ضمناً در آخرین رباعی بدنبال عبارت: **کتبه العبد المحتاج**
محمد رضا کلمه الامامی نیز خوانده میشود.
تعمیر مدرسه علویه:

در صفحه اول نسخه چاپ شده به سال ۱۳۲۹ ق تفسیر جوامع الجامع که به دستور میرزا علی رضا بن میرزا محمود وزیر بن حاج میرزا نصراله مستوفی گرکانی به طبع رسیده، حاج میرزا محمد قمی معروف به ارباب - از علماء بزرگ، جامع و موجه نیمه اول این قرن قم - ضمن شرحی نوشته است که شخص مزبور در سال ۱۳۱۹ مدرسه علویه (کذا و شاید: علمیه) دارالایمان قم را تعمیر و مرمت نموده؛ و اکنون این مدرسه بنائی معمور در جوار بقعه طاهر حضرت فاطمه معصومه است.

در تاریخ این مرمت گفته اند: **لقد عمر مدرسة العلم (۱۳۱۹).**
البتة از جمله «فی جوار البقعة الطاهرة»، چنین به نظر میرسد که مقصود مدرسه فیضیه باشد، لیکن با توجه به اینکه حاج میرزا نصراله مستوفی گرکانی مدرسه جانی خان قم را تجدید بنا کرده و موقوفاتی برای آن قرار داده، و میرزا علی رضای مزبور بنا بر وصیت در آن زمان ناظر موقوفات، و حاج میرزا محمد ارباب نیز به حکم حکومت شرعی خود متصدی مدرسه مزبور بوده است. قویاً احتمال میرود که این مطلب مربوط به تعمیر همین مدرسه باشد.